

Antoni Kuczyński

Krzyże pokutne jako pomniki średniowiecznego prawa

Ochrona Zabytków 25/4 (99), 294-295

1972

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KRZYŻE POKUTNE JAKO POMNIKI ŚREDNIOWIECZNEGO PRAWA

W krajobrazie wsi polskiej wiele miejsca zajmują kapliczki i krzyże przydrożne, których treść i forma — tak silnie tylko w Polsce — zrosła się z ludowymi legendami, zwyczajami i wierzeniami. Bardzo często usytuowane są one na skrzyżowaniu dróg, u wejścia do wsi lub miasta, w miejscu znalezienia czaszki ludzkiej lub nie ochrzczonego dziecka, koło źródeł lub studzien, których woda miała jakoby lecznicze właściwości, w miejscu samobójstwa lub mordu, czy wreszcie na mogiłach ludzi pochowanych w polu albo w lesie. Wiele z nich łączy się z tragicznymi latami powstań narodowych, a patriotyczne znaczenie tych symboli męczeństwa narodu zrozumiał gubernator M. N. Murawiew, który rozkazem z dnia 8 czerwca 1863 r. zakazał naprawiania starych krzyży i wznoszenia nowych poza obrębem cmentarza. Ponadto nakazał burzyć krzyże zbutwiałe, jako „niebezpieczne dla życia przechodniów”.

Niepodobieństwem podać tutaj szczegółowy przegląd typologiczny różnych form krzyży, podkreślić jednak należy, że pod względem intencjonalnym wyróżniamy krzyże cmentarne, dziękczynne, ku wspomnieniu duszy niewinnie zabitego i krzyże pokutne. Spośród tych ostatnich stosunkowo dużo zachowało się ich w Niemczech, i to już od połowy XIII w., w Szwajcarii, Austrii, Włoszech, Francji i Anglii. Najstarszy krzyż tego rodzaju znajduje się w Varmissen koło Hannoveru i nosi datę r. 1260.

Krzyże wzniesione przeważnie z monolitu i postawione w miejscu zbrodni przetrwały do naszych czasów w wielu okolicach Dolnego Śląska. Dzisiaj chylące się ku ziemi, porośnięte trawą i mchem zabytkowe obiekty stanowią charakterystyczny element dolnośląskiego krajobrazu i równocześnie trwałe świadectwo średniowiecznych norm i zwyczajów prawnych. W wyniku inwentaryzacji przeprowadzonych przez Wojewódzki Urząd Konserwacji Zabytków we Wrocławiu stwierdzono, że na terenie Dolnego Śląska znajduje się blisko 400 krzyży wykutych z piaszkowca i granitu.

Jakie były motywy ich powstania? Istniał na tym terenie dawniej taki zwyczaj, że wyrokiem sądu zobowiązywano mordercę do pokrycia wydatków związanych z pogrzebem ofiary, dostarczenia kościołowi określonej ilości wosku, zamówienia nabożeństwa żałobnego, odbycia pielgrzymki do wskazanej przez kościół miejscowości,

łożenia na utrzymanie rodziny i wychowanie dzieci zamordowanego, poniesienia kosztów wypitego podczas przewodu sądowego piwa, a także wystawienia kamiennej kapliczki lub krzyża. Po zrealizowaniu wszystkich nakazanych przez sąd zaleceń, zabójca nie był pociągany do odpowiedzialności, a jego zbrodnię puszczano w niepamięć. Rodzina ofiary wyrzekała się zemsty i przy kamiennym krzyżu zawierała ugodę z zabójcą.

Według źródeł historycznych zwyczaj ten obowiązywał na terenie Śląska od r. 1301 do ok. 1500, a w niektórych okolicach do r. 1615. Jednak sama tradycja wznoszenia krzyży pokutnych przetrwała dłużej i stawiano je jeszcze w XVIII w. Stawiała je rodzina ofiary dla uczczenia pamięci zamordowanego lub upamiętnienia tragedii. Bardzo często na krzyżach znajdują się wyryte napisy z imieniem i nazwiskiem ofiary, datą i okolicznościami tragedii, jak np. na krzyżach ze Zbylutowa, pow. Lwówek (2.VI.1601), Batorowa, pow. Nowa Ruda (19.III.1628) i Międzylesie, pow. Bystrzyca (18.X.1628). Istniał także zwyczaj rycia na krzyżach wizerunków narzędzi zbrodni, takich jak szable, miecze,

1. Wambierzyce, pow. Kłodzko, krzyż pokutny (fot. A. Jasnoch)

1. Wambierzyce, Kłodzko District: penitential cross

oszczepty, dzidy, widły, łopaty, topory, sztylety, a nawet kusze. Ryty te zachowały się przeważnie na obiektach wykonanych z granitu, na krzyżach wykonanych z piaskowca z upływem lat rysunki zanikały. Krzyże wykonywano z materiału znajdującego się w pobliżu. Na Dolnym Śląsku, tam gdzie już w średniowieczu wydobywano granit (np. w Sobótce, Strzelinie) wznoszono krzyże i kapliczki z granitu, w okolicach złóż piaskowca (np. w Bolesławcu, Lwówku) stawiano krzyże z tego materiału. Niekiedy wykorzystywano także głązy narzutowe. Z rozmieszczenia krzyży łatwo się zorientować, że im większa była odległość od kamieniołomu, tym były mniejsze i wznoszono je stosunkowo rzadziej. Z przeprowadzonej inwentaryzacji wynika, że największy obiekt posiada 2 m wysokości (Kijowice, pow. oleśnicki), najmniejszy zaś zaledwie 30 cm (Środa Śląska). Pomniki średniowiecznego prawa wznoszono przeważnie na miejscu dokonanej zbrodni, w okolicach trudno dostępnych, jak wąwozy, dzikie zarośla, mało uczęszczane drogi, lub na polach. Niejednokrotnie stawiano je także w miejscach bardzo uczęszczanych, np. przy skrzyżowaniu dróg, w pobliżu karczem lub kościołów. Stopniowo jednak w miarę zanikania zwyczaju krzyże te zaczęto przenosić i umieszczać w obrębie murów cmentarnych, przy kościołach lub w parkach właścicieli ziemskich. W Studnicy (pow. Złotoryja) na przykościelnym cmentarzu znajduje się 10 takich krzyży, w Wierzbnie (pow. Świdnica) — 6, a w Piotrowicach (pow. Środa Śl.) — 5. Wiele krzyży pokutnych uległo zniszczeniu przy wznoszeniu różnych obiektów, np. mostów, poszerzaniu dróg itp. Z biegiem lat, w miarę zacierającej się tradycji miejscowa ludność przestała dbać o te kamienne pomniki przeszłości i niszczyła je, używając często jako materiału budowlanego. Jeden z takich krzyży użyty został w Jankowie (pow. Oława) jako płyta chodnikowa.

Nakreślona wyżej skrótowa charakterystyka krzyży pokutnych występujących na terenie Dolnego Śląska obejmuje jedynie najistotniejsze wiadomości z zakresu formy i funkcji tych zabytków, stanowiących relikty dawnych zwyczajów

2. Marczyce, pow. Jelenia Góra, krzyże pokutne, na jednym z nich widoczny wizerunek miecza — narzędzia zbrodni (fot. A. Jasnoch)

2. Marczyce, Jelenia Góra District: penitential crosses; on one of them may be seen the drawing of a sword used as the tool of crime

jów prawnych. Przez wiele lat zabytki średniowiecznego prawa czekały na pełną inwentaryzację. Zinwentaryzowane po latach, spopularyzowane zostały wśród społeczeństwa przez Dolnośląską Komisję Opieki nad Zabytkami PTTK przy stałej pomocy i współpracy Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków. Te kamienne pomniki średniowiecznego prawa odpowiednio zabezpieczone przetrwają zapewne wiele następnych stuleci, stanowiąc wyjątkową — także w skali europejskiej — grupę zabytków na terenie Dolnego Śląska.

mgr Antoni Kuczyński
Wrocław

THE PENITENTIAL CROSSES AS THE MONUMENTS OF MEDIEVAL LAWS

The penitential crosses that may still be encountered in Lower Silesia as the symbols of faith, worship, habits and uses of local population have their equivalents in Germany, Switzerland, Austria, Italy, England and France.

From historical sources it follows that in the territory of Silesia from about 1301 until ca. 1500 and in some districts even as late as up to 1615 the assassins were forced by the court's sentence to cover all expenses connected with the victim's funeral, furthermore, to supply the church with a definite quantity of wax, to order a funeral mass, in many instances — to undertake a pilgrimage to a place shown by church, to pay the living costs of the victim's family including those of breeding of his progeny, to cover

the costs of beer drunk during the legal suite and to erect a stone chapel or cross.

On the settlement of the above duties an assassin was no more called to account, his crime committed into oblivion, the victim's family resigned of revenge and at a stone cross an agreement was made with an assassin. Depending on local resources of raw materials the Lower Silesian penitential crosses were erected of granite, sandstone or native stones. On some of them were hammered the date, the surname and family name of a victim and even the tools of crime as, for instance, a bow, a sword, a spear or cross-bow. The above described crosses are forming quite an exceptional, also when considered on the all European scale, group of historical monuments in the territory of Lower Silesia.